

В'ячеслав Калач

Релігійна ідентичність в контексті соціокультурних трансформацій*В статті аналізується проблема релігійної ідентичності українців у контексті соціокультурних трансформацій.**The problem of the religious identity of Ukrainians in the context of socio-cultural transformations is analyzed in the article.*

Проблема становлення і розвитку релігійної ідентичності українців в контексті соціокультурних трансформацій набуває особливої актуальності в умовах прискорення глобалізаційних процесів у світі. Соціокультурні трансформації досліджували вчені багатьох країн світу, зокрема М. Абелес, В. Андрущенко, М. Бахтін, Д. Белл, М. Вебер, Є. Головаха, Л. Губерський, А. Гуревич, М. Коган, Д. Маркус, Дж. Мід, М. Мід, Н. Паніна, К. Поппер, О. Тофлер, Е. Фромм, П. Харвей, О. Шпенглер та ін. Сучасні дослідники зазначають, що «соціокультурні трансформації – це відносно самостійні і доволі різноманітні процеси змін в культурі соціуму, а також в нормах, цінностях, ментальності, свідомості, світогляді як індивідуальних, так і колективних суб'єктів» [1, с. 15]. Адже «соціокультурне» не є простим об'єднанням усіх соціальних та культурних феноменів; це поняття, яке відображає цілісність «соціальної сукупності», що спаяна в єдину цілісність світом культури, який не існує поза своїм живим носієм – людиною. А соціокультурна реальність виростає з людини як цілісної істоти. Вся дійсність постає при цьому як соціокультурна реальність, внутрішніми вимірами якої є картина світу, ментальність, образ світу, світогляд, оцінки, цінності, ідеали, норми, стереотипи, настанови, способи сприймання природи, простору й часу тощо [1, с. 16]. Отже, соціокультурна реальність фактично твориться самою людиною як тілесно-душевно-духовною цілісністю. При цьому соціокультурна сфера репрезентована не тільки соціокультурними процесами, але й створеними людиною речами, засобами життєдіяльності, знаряддями праці, інструментами тощо [1, с. 16].

Відомо, що релігія – явище багатогранне й неоднозначне. Самобутні релігійні погляди були невід'ємною частиною життєвого укладу та суспільного устрою давніх племен, античних та середньовічних народів, модерних націй. Вони притаманні усім сучасним народам, суттєво впливаючи на формування етнічної та національної самосвідомості спільнот. Релігія відіграє роль ключового системоутворюючого фактора культури і суттєво впливає на процес самоідентифікації етнічних та національних спільнот. Розробка теоретичних засад і визначення сутності релігійності як важливого соціокультурного феномена, що зумовлює процес націєтворення, на сьогодні є одним з пріоритетних завдань українознавства.

Релігійність можна аналізувати через взаємозв'язок із процесами національного відродження, національної консолідації, через взаємодію з суспільно-політичною та духовною сферою суспільства. Релігійність також є одним із потужних чинників, що активно влітається в соціокультурну тканину сучасного українського соціуму.

Р. Процюк розглядає релігійну ідентичність як одну із складових ширшої національної ідентичності, яка формує націю як уявлену спільноту. Релігійна ідентичність тлумачиться ним у двоякому розумінні: як певна спільність уявлень членів суспільства про його релігійну сферу (при цьому релігійна ідентичність нації може бути як конфесійно гомогенна, так і плюралістична) і як процес формування такої спільноти у перехідних суспільствах, що пере-

бувають на етапі формування політичних націй [3, с. 122–130]. Вплив релігійної ідентичності нації на формування громадянського суспільства в українській соціогуманітаристиці досліджували М. Маринович і О. Турій, у працях яких ідеться про роль церков у посткомуністичних суспільствах та пошук релігійної ідентичності. Цікавими є дослідження Л. Ярмол про правові аспекти свободи совісті й віросповідань у відкритому суспільстві. Аналіз співвідношення націоналізму і громадянського суспільства здійснили Дж. Кін, Е. Шилз, Б. Андерсен, А. Колодій, А. Карась та ін. Однак релігійні аспекти націєтворення досліджені недостатньо.

Навіть країни з розвинутим громадянським суспільством не позбавлені проблем, пов'язаних з етнічною й релігійною неоднорідністю. Цю проблему дослідив американський соціолог Лоуренс Мамає в праці «Християнство і громадянське суспільство: Виклики перспективі Чорної церкви». Автор наголошує на специфіці афроамериканської культури й досвіді Чорної церкви у США. Він виокремлює виклики, що їх поставила афроамериканська спільнота перед загальним християнським рухом, які характерні й для інших етнічних груп у США [4, с. 42–61]: 1) чорні змушують своє християнство бути більш «християнським», аніж біле християнство; 2) Чорна церква розглядає себе як модель «освяченого» урядування в афроамериканській спільноті й відіграє життєво важливу роль у всіх сферах чорної спільноти, подібну до тієї, яку відіграла протестантська біла церква на ранніх етапах становлення американського суспільства; 3) роль Чорної церкви виявляється в прощтовуванні ідей полікультуралізму, ревізії історії й соціальних змін в американському суспільстві [4, с. 42–61]. Подібні проблеми аналізує і Родні Петерсен у своїй праці «До кого і як ми звертаємося» в контексті проблеми теологічної освіти в Сполучених Штатах [5, с. 15–25]. Отже, афроамериканці Америки через свою відкинутість почали творити власний тип спільноти, який би уможливував ефективну протидію процесам дискримінації, поступово стаючи тим ґрунтом, на якому почало виростати нове покоління з чіткими установками на самоутвердження і самореалізацію. Саме тому позитивною основою цієї спільнотної єдності і базовим підґрунтям нової ідентичності стала Чорна церква, яка підняла колективний дух, обстоювала спільні інтереси і згуртувала деморалізовану, невпевнену у власних силах афроамериканську спільноту. Таким чином, церква може стати не тільки потужною основою колективної ідентичності, формуючи спільнотну солідарність, але й важливою підструктурою громадянського суспільства, яка забезпечує інтеграцію до нього афроамериканців високого інтелектуального та професійного рівнів, захист та соціальну реабілітацію найменш успішних.

Отже, для розвинутого громадянського суспільства західних демократій релігійна ідентичність нації не є тим чинником, що регламентує його формування на макрорівні. Громадянське суспільство визначається набором цінностей іншого характеру: отриманням бажаного високого рівня добробуту за посередництва вільної реалізації

ініціативи в економічній сфері. Водночас маргіналізовані групи творять свої спільноти, основою яких є церква цієї спільноти, яка перебирає на себе багато функцій інших соціальних інститутів громадянського суспільства, поза якими опинилися її члени. Однак у цьому разі спільна віра (християнство) сприяє поступовій інтеграції маргіналії до суспільства, хоча їхня позиція в ньому є внутрішньо суперечливою: церква переконала їх у їхній рівності та гідності, однак у своєму щоденному житті вони постійно протиставляють себе білим [4, с. 49]. Отже, християнська система цінностей, навіть у дуже генералізованому вигляді і спрощеному їх трактуванні й способі передавання, надається до створення взаємотолерантної атмосфери в суспільстві [5, с. 19], яка стимулює не детерміновану державою активність індивідів.

Т. Воропаєва, досліджуючи релігійну ідентичність громадян України, зазначає, що релігійна ідентичність почала стрімко зростати в другій половині 2001 р. (після візиту Папи Римського Івана Павла II в Україну), а починаючи з 2004–2005 рр. респонденти все частіше використовують ідентитети «християнин» і «християнка». Проведені теоретико-емпіричні дослідження показали, що ідентифікаційні матриці двох груп громадян України суттєво відрізняються: для представників *першої групи* (особи з розвинутою європейською та збереженою національною ідентичністю), котрі ідентифікували себе як «християни» (сюди увійшли і православні, і греко-католики, і римо-католики), характерна більш конструктивна ієрархія життєвих смислів та вищий рівень патріотизму, ніж для представників *другої групи* (особи з домінуючою пострадянською ідентичністю та маргінальною національною ідентичністю), які ідентифікували себе виключно як «православні» (сюди увійшли переважно православні, які є вірними Московського патріархату). Для представників *першої групи* характерною є така ієрархія ідентичностей: 1) етнічна, 2) громадянсько-політична, 3) релігійна, 4) європейська, 5) регіональна, 6) метаєтнічна, 7) планетарна, 8) пострадянська ідентичність. Для представників *другої групи* властива наступна ієрархія: 1) метаєтнічна, 2) етнічна, 3) пострадянська, 4) регіональна, 5) планетарна, 6) релігійна, 7) громадянсько-політична, 8) європейська ідентичність. Представники *першої групи* становлять більш однорідну спільноту і є більш змобілізованими, ніж представники другої. При цьому для представників *другої групи* більш властивим є досуб'єктний (78%), ніж суб'єктний (22%) тип політичного самовизначення. Більш характерними типами національно-культурного самовизначення для представників *другої групи* є повсякденний (34%) та ситуативний (39%), ніж екзистенційний (20%) та ціннісний (7%). Більш стабільними є ідентифікаційні пріоритети представників *першої групи*. У представників *другої групи* етнічна ідентичність більше пов'язується з пострадянською, ніж з європейською чи громадянсько-політичною, при цьому суб'єктивна важливість таких самовизначень, як «слов'янин», « мешканець країн СНД», «рождённий в СССР» для них є вищою, ніж для представників першої групи.

Р. Процюк зазначає, що релігійна ідентичність нації є могутнім чинником трансформації авторитарного масового суспільства в громадянське через усвідомлення власної сутності, тотожності й цінності як нації; що релігійна ідентичність не визначає цілковито ідентичності національної, однак усуває низку вагомих причин у її становленні.

Сьогодні українське суспільство перебуває на етапі пошуку нової релігійної ідентичності. Колись конфесійно гомогенне, греко-католицьке в Галичині та православне на решті території країни, тепер стало виразно поліконфесійним [2, с. 220–223]. Завдяки режиму відкритості й релігійної свободи Україна отримала такі сприятливі передумови для віднайдення власної релігійної ідентичності, яких ніколи не мала. Тому поліконфесійність українського суспільства не є перешкодою відновлення втрачених ідентичностей, а навпаки, є основною передумовою знаходження нової інтегральної релігійної ідентичності [2, с. 23]. Важливим чинником суспільної стабільності може стати релігійна сфера, адже внутрішня релігійність людини сприяє терпимості, толерантності та поміркованості, тому вона є фактором суспільної стабільності. Вплив релігійності на стабільність у сучасному українському суспільстві пов'язується з проблемою духовного розвитку громадян України, адже без вирішення цієї проблеми стає неможливим подальший соціокультурний розвиток українства. Релігійність є важливим чинником націєтворення, національної консолідації, збереження і розвитку національних традицій. Чим вищий рівень релігійності суспільства, тим активнішим і ефективнішим є процес націєтворення, тим міцнішою є національна консолідація, тим стійкішим є суспільство перед втратою та нівелюванням своєї ідентичності і традицій під натиском глобалізації.

Хоча сьогодні спостерігається певна розмитість релігійної ідентичності громадян України, проте українське суспільство перебуває у стані пошуку нової релігійної ідентичності. М. Маринюк вважає, що поліконфесійність українського суспільства є не тільки одним із важливих стримувальних чинників, які унеможливають розвиток фундаменталістських тенденцій, але й основною передумовою знаходження нової інтегральної релігійної ідентичності [2, 23]. Т. Воропаєва вважає, що такою інтегральною релігійною ідентичністю для православних, греко-католиків і римо-католиків може бути християнська ідентичність («Я – християнин»). Адже процес конструювання, відтворення та підтримання релігійної ідентичності включає в себе різні знакові, символічні, ідейно-образні та ціннісно-сміслові компоненти. Кожна релігійна система містить когнітивну модель світу, яка визначає «своїх та чужих» в термінах сакральних цінностей, стереотипів, етосу. Стверджуючи, що «Я є християнин», віруючий тим самим співвідносить своє «Я», або в цілому із знаково-символічним, ідейно-образним та ціннісно-смісловим простором християнства, або з його окремими елементами.

Співвідношення релігійності та процесів національно-го відродження в сучасній Україні дає підстави зробити такий висновок: релігійність сама по собі не можна розглядати як чинник, що безпосередньо впливає на процеси націєтворення. Релігійність може виступати каталізатором національних процесів за умови належності спільноти, чи її частини до церкви, яка проголошує цінності, спрямовані на формування національних пріоритетів. Здатність українського християнства бути системним чинником суспільного та державного життя українського народу підтверджено історією. Отже, релігія є системним чинником національного розвитку української спільноти, адже вона здатна виконувати світоглядні, духовні, регуляторні, комунікативні та інтегративні функції.

Українське суспільство, яке є перехідним і перебуває в стані активних соціокультурних трансформацій, не припиняє пошуку власної релігійної ідентичності. Є різні погляди

ди на її майбутній характер, однак найважливішою є відсутність відкритих релігійних конфліктів. Це позитивно впливає на процеси націєтворення, сприяє консолідації українства і є важливою умовою становлення громадянського суспільства. Релігійна ідентичність громадян України (яка перебуває на перехідному етапі свого розвитку) має суттєве значення як для формування громадянського суспільства, так і для успішного завершення націєтворчих процесів.

1. Воропаєва Т. Ідентичність українського народу в контексті соціокультурних трансформацій: теоретико-методологічні засади дослідження /

Т. Воропаєва // Вісник КНУ Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Українознавство. – № 14. – К., 2010. – С. 15–18. 2. Маринович М. Проблема збереження релігійної ідентичності в умовах відкритого суспільства / М. Маринович // Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід / за заг. ред. А. Карася. – Львів, 1999. – С. 219–224. 3. Процюк Р. Релігійна ідентичність нації як чинник становлення громадянського суспільства / Р. Процюк // Вісник Львівського університету. Філософські науки. – 2004. – Вип. 6. – С. 122–130. 4. Mamiya L. W. A Black Church Challenge to and Perspective on Christianity and Civil Society / L. W. Mamiya // Christianity & Civil Society. – Boston, 1996. – P. 42–61. 5. Petersen R. L. To whom and how are we speaking? / R. L. Petersen // Christianity & Civil Society. – Boston, 1996. – P. 15–25.

Ігор Кудря

Політекономічний аналіз трансформаційних процесів українського суспільства

Взаємини між політикою та економікою можуть представляти собою односпрямований причинно-наслідковий зв'язок, перебувати у взаємній залежності або бути компромісом. Актуальність процесів трансформації українського соціуму обумовила необхідність даного дослідження, спрямованого на з'ясування причин процесів трансформації і самоорганізації українського соціуму. У статті показано механізм самоорганізації українського суспільства, заснований на взаємодії політичної і економічної систем і їх трансформації, як один з видів суспільної самоорганізації.

The relations between the policy and economy can present itself unidirectional causal relationship, be in mutual dependency or be a compromise. Urgency of the processes to transformations of the Ukrainian society, has conditioned the necessity of this study directed to the clarification of the reasons of transformation's processes and self-organization of the Ukrainian society. In the article a mechanism of self-organization of the Ukrainian society founded on interaction of political and economic systems and their transformations as one of the type of public self-organization is shown.

На прикладі взаємин між економікою та політикою ми прагнули показати вплив на трансформацію сучасного українського суспільства вузькогалузевих цілей і завдань поряд з макроекономічними пріоритетами, геополітичними міркуваннями й зовнішньоекономічними устремліннями України.

Значення економічної складової в українській політиці пояснюється незавершеністю економічних трансформацій і невизначеністю цивілізаційного вибору України, які визначають формування українського соціально-економічного ладу на десятиліття вперед. Таким чином, взаємозв'язок між економікою і політикою залежить від геополітичних факторів, стану економіки, світової економічної кон'юнктури і форми внутрішньої політекономічної влади. У першу чергу він залежить від характеру політекономічної влади.

Незважаючи на створення нових секторів в українській економіці, у тому числі в сфері виробництва споживчих товарів і послуг, розвиток сектора інформаційних технологій, появи яких сприяла глобалізація, рушійною силою економічного розвитку в Україні залишається експорт напівфабрикатів, при цьому в економіці панівне становище продовжують займати галузі ще радянської доби. На початку XXI ст. основу економіки України становлять сільське господарство (характерне для традиційних суспільств) і важка промисловість (характерна для ранніх індустріальних суспільств), які спрямовані на виробництво сировини і напівфабрикатів. Це так зване просте виробництво, матеріальну базу якого було закладено ще в 30-х рр. XX ст. радянською модернізацією (колективізацією та індустріалізацією). Можна констатувати, в Україні досі панівною залишається модель виробництва часів індустріального суспільства.

Оскільки фундамент української економіки був закладений радянською модернізацією, її ключові економічні сектори були глибоко інтегровані з економіками інших ра-

дянських республік, особливо Росії [1, с. 30], а також повністю ізольовані від зовнішнього світу. Радянська модель розвитку робила особливий акцент на державному керуванні економікою та індустріальному виробництві.

Довгостроковими цілями України є модернізація і створення нових постіндустріальних секторів економіки на передових напрямках розвитку виробництва. Але в короткостроковій перспективі Україна повинна виходити з нинішнього стану справ, а це означає, що взаємозв'язок між економікою і політикою визначається радянською економічною спадщиною. Традиційно, ще з радянських часів провідною галуззю української економіки була важка індустрія, відповідно стратегічними індустріальними регіонами вважалися ті, де була найбільша концентрація важкої промисловості. Економіка працювала на наявних (радянських) технологіях, з мінімальним рівнем вкладення капіталу, була спрямована переважно на експорт.

Після здобуття незалежності Україною, постало питання про створення власної національної економіки. На початковому етапі побудови національної економіки України її теоретичним обґрунтуванням виступали ідеї Ф. Ліста, М. Волобуєва, С. Рудницького і Ю. Липи.

Відповідно до концепції національної економіки Ф. Ліста повинні бути створені необхідна матеріальна інфраструктура і замкнений виробничий цикл. Економічним ґрунтом для створення власної національної економіки повинен був стати український внутрішній ринок, про це говорив ще М. Волобуєв у 1920-х рр. Саме на цьому рівні можна було знайти розв'язання об'єктивних і суб'єктивних суперечностей між регіонами України, які були частинами різних імперій. Крім того, створення власної національної економіки обґрунтувалося концепцією природного національного економічного простору, сформульованою С. Рудницьким і Ю. Липою. Ідея української природної економіки мала подвійну мету. По-перше, вона підкреслювала пріоритет загальноукраїнських інтересів над етнолінгвістични-